

UOT 94 (479.24)

**II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN
MÜDAFİƏSİNDƏ QIRICI BATALYONLARIN İŞTİRAKI****R.Q.HƏTƏMOV***Bakı Dövlət Universiteti
rovshanhatamov@bsu.edu.az*

II Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanın müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər sırasında qırıcı batalyonların yaradılması xüsusi elmi maraq kəsb edir. Nizami ordu hissələrindən fərqli olaraq, qırıcı batalyonlar ilk növbədə könüllülük prinsipinə əsaslanan özünümüdafiə birlikləri idilər. Onların tərkibi əsasən, müəyyən səbəblərə görə hərbi səfərbərlikdən kənar qalan şəxslərdən formalaşdı.

Cəbhə xəttinin Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdığı 1942-ci ilin yayında qırıcı batalyonların respublikanın müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində fəaliyyəti daha da genişləndirildi. Düşmənin mümkün müdaxilə cəhdlərinin qarşısının alınması, onun diversant qruplarının zərərsizləşdirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirildi.

Azərbaycanda təşkil olunmuş qırıcı batalyonların fəaliyyəti sayəsində daxili asayişin sabitliyinin təmin edilməsi mümkün oldu. Respublikanın mühüm sənaye və nəqliyyat infrastrukturunun mühafizəsi qırıcı batalyonların hesabına gücləndirildi. Cəbhə xəttinin respublika hüduqlarından uzaqlaşması ilə əlaqədar qırıcı batalyonların fəaliyyətinə zərurət də aradan qalxmış oldu.

Açar sözlər: II Dünya müharibəsi, Böyük Vətən müharibəsi, Azərbaycan, qırıcı batalyonlar, alman paraşütçü desantı, Bakı, səfərbərlik

Bəşər tarixinin ən qanlı və dəhşətli hərbi toqquşması olan İkinci Dünya müharibəsi və onun tərkib hissəsi olan Böyük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz buraxmışdır. Ərazisi hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilməsə də Azərbaycanın qəhrəman övladları respublikanın sərhədlərindən xeyli uzaqlarda xalqların azadlığı uğrunda qəhrəmanlıqla və mərdliklə vuruşmuş, həyatları və qanları bahasına düşmən üzərində qələbənin əldə olunması üçün fədakarlıqlar göstərmişlər. Müharibədə qələbə azadlıqsevər xalqların birlikdə apardıqları mübarizənin nəticəsində əldə edilmişdir. Azərbaycan bu qələbə üçün daha çox qurbanlar vermişdi. Bu dövrdə əhalinin digər hissəsi xalq təsərrüfatında əzmkarlıqla çalışmaq və yanaşı respublikanın düşmən təxribatlarından mühafizə edilməsi üçün könüllü özünümüdafiə hərəkətində iştirak edirdilər. Müharibə illərində bu hərəkətin ən fəal təsisatlarından biri qırıcı

batalyonlar idi. Qırıçı batalyonlar qeyri-nizami hərbi birliklər hesab edilsələr də döyüşən ordunun və arxa cəbhənin düşmən təxribatından mühafizə olunmasında mühüm rol oynamışdılar. Qırıçı batalyonlar düşməne qarşı ümumxalq mübarizəsinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Alman qoşunlarının 1941-ci ilin payızında və 1942-ci ilin yayında Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdıqları zaman qırıçı batalyonların respublikanın müdafiəsində fəaliyyəti daha geniş miqyaslı olmuşdur. Müharibə illərində qırıçı batalyonlar yardım qruplarının iştirakı ilə XDİK və milisə köməklik etmiş və 32 min nəfərdən çox şəxsi – respublika ərazisinə düşmən təyyarələri tərəfindən diversiya və casusluq məqsədilə atılmış paraşütçüləri, vurulmuş düşmən təyyarəsinin heyətini, casusları, quldurları və onlara yardım edənləri, ordudan və əmək cəbhəsindən fərariyyət edənləri, hərbi çağırışdan yayınanları, hərbi əsir düşərgələrindən və cəzaçəkmə məntəqələrindən qaçanları, dövlət sərhədlərini pozanları, möhtəkirləri və alverçiləri, cinayətkar ünsürləri, hərbi vəziyyət rejimini pozanları, sənədsiz şəxsləri, şübhəli şəxsləri və s. yaxalamışdılar [1, 12-13].

Müharibənin tarixinə dair çoxlu sayda elmi əsərlər həsr edilsə də qırıçı batalyonların fəaliyyətinin tədqiq edilməsi diqqətdən kənar qalmışdır. Halbuki, nizami ordu sıralarında müəyyən səbəblərə görə iştirak etmək imkanından məhrum olan şəxslərin qeyri-nizami hərbi birliklərin tərkibində ölkənin müdafiəsinə verdikləri töhfə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanda qırıçı batalyonların fəaliyyətini işıqlandırmaq məqsədilə əsasən respublika arxivlərində saxlanılan materiallara istinad edilmişdir.

Tədqiqatın əsas elmi metodu qismində hadisələrin və vəziyyətin inkişafında səbəb-nəticə əlaqələrinin və qanunauyğunluqların müəyyən olunmasına imkan verən tarixi-genetik və ya retrospektiv metoddan istifadə olunmuşdur. Bu metod eyni zamanda təqdim olunan mövzunun ayrı-ayrı aspektlərinin araşdırılması zamanı subyektiv və obyektiv amillərin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək imkanı verir.

Qırıçı batalyonların təşkili. Qırıçı batalyonların yaradılması ilk əvvəl cəbhəyanı bölgələrdə düşmənin paraşüt desantına və diversantlara qarşı mübarizə tədbirlərindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdu. SSRİ XKS 1941-ci il iyunun 24-də bununla bağlı qəbul etdiyi qərara müvafiq olaraq SSRİ XDİK-nin 1941-ci il 25 iyun tarixli əmri ilə operativ qrupların yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu əmr Cənubi Qafqaz respublikalarından yalnız Gürcüstanın qərb hissələrinə aid edilirdi [2]. Lakin Zaqafqaziya Hərbi Dairəsi Hərbi Şurasının 1941-ci il iyunun 25-də qəbul etdiyi qərara əsasən Cənubi Qafqazın bütün sovet respublikalarının XDİK sistemində qırıçı batalyonların yaradılması müəyyən edildi [3].

Həmin gün Azərbaycan SSR XDİ komissarı Yaqubovun və XDT komissarı Yemelyanovun yerli orqanlara göndərdikləri məxfi sərəncamda Almaniyadan və ya qonşu dövlətlərdən respublikanın ərazisinə dəmir yollarının, körpülərin, neft sənayesinin emalı zavodlarının və digər obyektlərinin partla-

dılması, neft mədənlərinin və neft anbarlarının yandırılması, su quyularının, hövzələrin və kəmərlərinin zəhərlənməsini həyata keçirmək məqsədilə diversantların atılması ehtimalının yaranması qeyd edilirdi. Diversantların qrup və ya fərdi qaydada paraşütlə desantı və ya dövlət sərhədlərini pozulması yolu ilə göndərilməsi mümkün idi. Diversantların yerli əhali arasına sovet ordusunun müxtəlif qoşun növlərinin, XDİK və XDTK əməkdaşlarının geyim formalarında görünməsi ehtimalı diqqətə çatdırılırdı [4]. 1941-ci il iyunun 30-da AK(b)P MK və Azərbaycan SSR XKS-nin birgə qəbul etdiyi qərara əsasən respublika XDİK sistemində qırıcı dəstələrin yaradılması respublika üzrə iyulun 7-ə kimi başa çatdırılmalı idi. Bakı şəhərində şəxsi heyətinin sayı 3657 nəfər olan 18 qırıcı batalyon, rayonlarda isə 6.343 nəfərdən ibarət 69 qırıcı dəstənin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu [5].

1941-ci il iyulun 28-də SSRİ XDİ komissarı L.Beriyanın imzası ilə qırıcı batalyonların təşkili və fəaliyyəti haqqında yerli orqanlara göndərilən təlimatda qırıcı batalyonlar sınılanmış cəsur insanlardan, kommunistlərdən, komsomolçulardan və sovet fəallarından təşkil olunması qeyd edilirdi [6]. Qırıcı batalyonların fəaliyyət dairəsinə eyni zamanda yerlərdə təlaş yaranarlara, qorxaqlara və təxribatçılara qarşı qətiyyətli mübarizənin aparılması da daxil idi. Düşmənin iri desant qüvvələrinin aşkar olunması zamanı qırıcı batalyonlar yaxınlıqda yerləşən hərbi hissələr ilə əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməli idilər.

Qırıcı batalyonların yaradılması ilə yanaşı kolxozlarda, sovxozlarda və ayrı-ayrı sənaye müəssisələrində yerli əhalidən və pioner məktəblilərdən ibarət yardım qrupları təşkil edilmişdi. Həmin qruplar düşmənin paraşüt desantı və diversantları haqqında hər bir hadisə barəsində qırıcı batalyonları məlumatlandırmalı idilər. Qruplara yardım məqsədilə çobanlar, meşəbəyilər, dəmir yolları baxıcıları, dalandarlar, qarovulçular, evdar qadınlar cəlb edilirdi.

Qırıcı batalyonların şəxsi heyətinin hazırlığı, hərbi bacarıqların təkmilləşdirilməsi və birliklərin üzvü şəkli salınması üçün kəşfiyyatçıların, rabitəçilərin, müşahidəçilərin, partladıcıların təlimləri keçirilir, şəxsi heyətin qısamüddətli toplantıları təşkil olunur, müntəzəm olaraq təlim-döyüş həyəcanı, Xəzər Hərbi-Dəniz donanmasının qırıcı aviasiyası və XDİK-nin qoşunları ilə birlikdə taktiki təlimlər həyata keçirilirdi.

1941-ci il oktyabrın 4-də SSRİ XDİ komissarının müavini Serovun yerli orqanlara göndərdiyi məxfi məktubda alman qoşunlarının sürətli irəliləməsi zamanı ölkə ərazisinin böyük bir hissəsinin işğal altına düşməsi ilə əlaqədar yerlərdə partizan hərəkətinin təşkil edilməsi zərurətinin meydana çıxması qeyd edilir və bu səbəbdən qırıcı batalyonların təşkili və təlimi zamanı onların partizan fəaliyyətinə hazırlığının diqqətdə saxlanılması tələb edilirdi [7].

Zaqafqaziya Hərbi Dairəsinin Hərbi Şurasının (ZHD HŞ) 1941-ci il oktyabrın 18-də qəbul etdiyi qərara əsasən, Azərbaycan və Dağıstanda yaradılmış bütün qırıcı batalyonlar 44-cü ordu komandanlığına tabe edildi. 1941-ci ilin oktyabrın sonlarına kimi Bakı və onun rayonlarında şəxsi heyətin 3.064

nəfər olduğu 8 qırıcı dəstə təşkil olunmuşdu. Azərbaycanın rayonlarında isə şəxsi heyətinin ümumi sayı 5.955 nəfər olan 69 qırıcı dəstə yaradılmışdı. Zərurət yarandıqda onlardan partizan dəstələrinin təşkil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bu məqsədlə Azərbaycan rayonlarında məxfi şəkildə 1.516 nəfərdən ibarət 182 döyüş qrupları da yaradılmışdı. Onlar gələcəkdə yaradılacaq partizan dəstələri üçün özək olmalı idilər. 1941-ci ilin sonlarında Azərbaycan SSR ətrafında hərbi şəraitin mürəkkəb xarakter alması ilə əlaqədar respublikanın Şimali Qafqaz ilə sərhəd rayonlarında – Xızı, Dəvəçi, Qusar, Quba, Qonaqkənd, Siyəzəndə partizan dəstələri təşkil olunmuşdu. Partizan dəstələri 25-30 nəfər, qırıcı qrupları 15 nəfər və ondan çox, diversant qrupları isə 4-5 nəfər heyətdə yaradılırdı. Onların fəaliyyəti üçün zəruri olan gizli ərzaq, geyim və silah-sursat anbarların yaradılması xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılırdı.

1941-ci ilin payızında respublikanın şimal rayonlarının qırıcı batalyonları alman paraşütçü desantının atılacağı ehtimal edilən yerləri müəyyən etmişdilər. Xaçmaz qırıcı dəstəsinin komandanlığı alman aviadesantının Nizovaya, Qaraqurdlu, Çarxı, Alıçqışlaq, Alekseyevka, Qusarçay, Yalama və Xudat kəndləri ərazilərinə və Xəzər dənizi sahillərinə atılması ehtimal edilirdi [8]. 1941-ci ilin noyabrında Qusar qırıcı dəstəsinin komandanlığı alman aviadesantının Dərbənd istiqamətindən rayonun şimal hissəsinə atılmasını, Qonaqkənd qırıcı dəstəsinin komandanlığı isə düşmən desantının Cimi kəndi ərazisinə atılmasını ehtimal edirdilər. 1941-ci ilin dekabrında Balakəndə yaradılmış 32-ci qırıcı dəstənin komandanlığı düşmən desantının Zaqatala və Gürcüstan ilə sərhəddə yerləşən İtitala kənd sovetliyindən Alazan çayı üzərindəki körpüyə kimi əraziyə atılması ehtimalı nəzərdən keçirilirdi. Tərtib olunmuş plana əsasən qırıcı dəstənin yerləşəcəyi ərazi, anbarların gizlədildiyi yerlər, geri çəkilməyə partladılacağı obyektlərin siyahısı dəqiq müəyyən edilmişdi [9]. Qax qırıcı dəstəsinin tərtib olunmuş planına əsasən düşmənin hücumu zamanı Nuxa və Zaqatala istiqamətlərində mövqe tutmalı idi. Düşmənin desant atacağı ərazilər kimi Alazan düzənliyi, Ağyazı və Kürmükçay ehtimal edilirdi [10].

1942-ci ilin fevralında Vartaşen rayonunda 25 nəfərdən ibarət partizan dəstəsi, 10 nəfərdən ibarət qırıcı qrup və 10 nəfərdən ibarət 2 kəşfiyyat-diversant qrupu yaradıldı [11]. Vartaşen qırıcı dəstəsi həyəcan signalı zamanı 2 qrupa bölünərək Nuxa və Padar istiqamətinə doğru yönəlməli idilər. Dəstənin komandanlığı düşmən desantının Padar, Kirovka və Xaçmaz kəndləri yaxınlığındakı düzənliyə atılmasını ehtimal edirdi [12].

1942-ci ilin iyun-iyul aylarında respublikanın bütün rayonlarında qırıcı dəstələrə yardım məqsədilə kənd sovetlərinin nəzdində ştatdan kənar 458 qırıcı manqaları (5.798 nəfər) və səmanın daim nəzarətdə saxlanılması üçün şagirdlərdən ibarət 251 müşahidə manqası (4108 nəfər) təşkil olunmuşdu. 1942-ci ilin noyabrında artıq 838 qırıcı və 458 müşahidə manqası fəaliyyət göstərirdi [13].

1942-ci ilin yayında alman paraşütçü desantının və diversantlarının sovet

ordusunun mövqeyindən xeyli arxa hissələrə, xüsusilə Qafqaza göndərilməsi halları artmışdı. Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycandakı qırıcı batalyonların hər zaman döyüş hazırlığında olmalarına diqqət artırıldı. 1942-ci il avqustun 4-də respublika XDİ komissarı Yaqubovun əmri ilə respublikanın rayonlarında yaradılmış qırıcı batalyonlar düşmənin arxaya atılmaq ehtimalının gücləndiyi paraşüt desantu, casus və diversantları ilə mübarizə məqsədilə şəxsi heyətlərinin 50%-i kazarma şəraitinə keçirdi [14]. Batalyonların silahlanmasını gücləndirmək məqsədilə ZC-nin Tbilisidə yerləşən silah anbarlarından, həmçinin Kuybışev və Daşkənd şəhərlərindən silah-sursat gətirildi.

Alman paraşütçü desantu ilə mübarizə. Azərbaycan ərazisinə alman paraşütçü desantu 2-6 nəfərlik qrup halında gecə vaxtlarında atılırdılar. Onların hamısı Sovet ordusunun hərbi qulluqçusu geyimi formasında, üzərilərində alman tapançaları, partladıcı maddələr ilə yaxalanmışdılar. Dörd nəfərində isə Almaniya istehsalı olan qısdalğalı əl radioqəbuledici-ötürücüsü aşkar edilmişdi. Yaxalanan alman paraşütçü desantının hər bir üzvündə 10-75 min rubl məbləğində sovet rublu olmuşdur. Onlar, bir qayda olaraq, müxtəlif vaxtlarda sovet ordusunun alman qoşunlarına əsir düşmüş sabiq sırası əsgərləri və kiçik komandirləri idilər. Milli mənsubiyyətlərinə görə, onlar azərbaycanlı, ləzgi, rus, yəhudi və erməni idilər. Onlar alman hərbi kəşfiyyat orqanları tərəfindən Yevpatoriyada, Simferopol və Auslits şəhərlərində yaradılmış qısa müddətli kəşfiyyat kurslarında təlim keçmişdilər. Alman hərbi desant təyyarələrindən atılardan sonra onlar yaşayış məntəqələri istiqamətində və ya meşədə irəliləyərkən qırıcı batalyonlar tərəfindən təşkil edilmiş pusqular vasitəsilə yaxalanmışdılar. Bəziləri isə kəndə ərzaq üçün daxil olanda ələ keçirilmişdilər. Əksər hallarda alman paraşütçüləri təslim olmaları barəsində tələbi rədd edərək silahlı müqavimət göstərmişdilər. Yaxalanan zaman onlar bir qayda olaraq, burada olmalarını “Evə gedirəm, yaralanandan sonra qısamüddətli məzuniyyətim var” bəhanəsi ilə əsaslandırmağa cəhd edirdilər. 1942-ci ilin yazında Azərbaycanın şimal rayonları olan Zaqatala və Qusara paraşütlə bir neçə alman casus dəstəsi atılmışdı və bütün casuslar tutularaq zərərsizləşdirildilər [15, 29].

1942-ci ilin avqustunda Azərbaycan SSR XDİK-nin Qırıcı Batalyonların Qərargahı tərəfindən alman paraşütçü-diversant və casus desantının atılması ehtimal edilən 11 rayon müəyyən edilmişdi:

1. *Xaçmaz, Dəvəçi, Siyəzən;*
2. *Şamaxı-Bakı yolu;*
3. *Balakən, Zaqatala, Qax, Nuxa;*
4. *Kirovabad, Yevlax;*
5. *Ağcabədi, Zərdab;*
6. *Jdanov, İmişli;*
7. *İmişli, Sabirabad, Əli Bayramlı, Salyan, Puşkin, Astarxanbazar;*
8. *Ağstafa, Tovuz;*
9. *Naxçıvan, Noraxen;*

10. *Cəbrayıl-Çaxmaq düzü-dövlət sərhədi və Daşkəsən dağ yamacları;*

11. *Lənkəran şəhəri ilə Port-İliç qəsəbəsi arasında* [16].

1942-ci il avqustun 15-də Xaçmaz, Qusar, Quba, Qutqaşın, Samux, Vartaşen, Nuxa, Qax, Zaqatala, Balakən, Ağstafa, Qazax, Gədəbəy qırıcı batalyonlarına müəyyən edilmiş ərazilərdə patrul xidmətinin həyata keçirilməsi və pusquların qurulması tapşırıldı [17].

Alman hərbi qulluqçulardan ibarət kəşfiyyat-diversant qrupunu Azərbaycan ərazisinə desant atmaq məqsədilə respublikanın hava hüduqlarına daxil olmuş alman hərbi təyyarəsi 1942-ci il avqustun 14-də Quba rayonu üzərində sovet qırıcı təyyarəsi tərəfindən vurulmuşdu [18].

1942-ci il sentyabrın 13-də Azərbaycan XDİK Qırıcı Batalyonların Qərargahı Naxçıvan MSSR XDİK-nə göndərdiyi məxfi göstərişdə sentyabrın 15-də düşmən paraşütçülərin respublika ərazisinə atılmasının gözlənildiyini bildirir və bununla bağlı zəruri tədbirlərin görülməsi tələb olunurdu. 1942-ci il sentyabrın 16-dan 17-ə keçən gecə Naxçıvan MSSR Şahbuz rayonu ərazisində şübhəli təyyarənin uçuşu müşahidə edildi. Sentyabrın 17-də rayonun Kükü kəndi yaxınlığında həlak olmuş alman paraşütçüsünün cəsədi aşkar edildi. Digərlərinin axtarılıb tapılması məqsədilə XDİK qüvvələrinə yardım məqsədilə yerli qırıcı batalyonun döyüşçülərindən yaradılmış 3 qrup bir qədər sonra 3 nəfər silahlı alman paraşütçüsünü ələ keçirdilər. Sentyabrın 18-də qırıcı batalyonun döyüşçüsü tərəfindən Yuxarı Qışlaq kəndində daha bir alman paraşütçüsü yaxalandı [19]. Sentyabrın 18-də Dəstəfur rayonu ərazisinə desant edilmiş və bir neçə gün meşədə gizlənmiş alman paraşütçü-diversantı da yerli qırıcı batalyon tərəfindən yaxalandı [20].

1942-ci ilin sentyabrında Xanlar rayonunda qırıcı batalyon döyüşçüləri Zurnabad kəndi yaxınlığında meşədən çıxan 3 alman paraşütçüsünü yaxaladılar. Onlardan 3 ədəd paraşütlə yanaşı Almaniya istehsalı olan silah-sursat aşkar edildi. Sentyabrın 18-də qırıcı batalyonun 4 nəfərdən ibarət ikinci qrupu tərəfindən yaxalanan daha 2 nəfər alman paraşütçüsündə Almaniya istehsalı olan tapança və patron, hər birində 10 min rubl pul, 1 ədəd fotoaparat aşkar edildi. Onların sentyabrın 17-dən 18-ə keçən gecə alman təyyarələri tərəfindən rayon ərazisinə desant atıldığı məlum olundu. Onlar yaxalanarkən yaralanmaları ilə əlaqədar müalicədən sonra qısamüddətli ezamiyyət aldıklarını və Şaumyan-kəndə evlərinə getmək istədiklərini bildirmişdilər. Xanlar qırıcı batalyonunun 4 nəfərdən ibarət 3-cü qrupu rayonun kənarında 2 nəfər naməlum şəxsi “Soyuztrans” idarəsi yaxınlığında yaxaladıqları zaman onların da alman paraşütçü desant olmaları aşkar edilmişdi. Onlardan silah, pul və radiostansiya aşkar edilmişdi [21]. Maraqlıdır ki, bu zaman Ermənistanın Basarkeçər rayonunda fərarilərdən və orduya səfərbərlikdən yayınan 70 nəfərə yaxın şəxsin iştirakı ilə qiyamçı dəstə aşkar edilmişdi. Onlar Azərbaycanın qərb bölgələrinə atılan alman paraşütçü desantı ilə əlaqə qurmağa çalışırdılar [22, 691].

Sentyabrın 19-a keçən gecə alman hərbi təyyarəsi tərəfindən Zaqatala

rayonu ərazisinə 6 nəfərdən ibarət diversant-casus qrupu partlayıcı vasitələri ilə birlikdə desant edildi. Onlar yerli qırıcı batalyonun döyüşçüləri tərəfindən Muxax kəndi ərazisində ələ keçirildilər [23].

Qutqaşın rayonu Dağıstanın Doqquzpara rayonu ilə həmsərhəd olduğundan 1942-ci ilin sentyabrında düşmən qüvvələrinin və ilk növbədə, fərarilərin müxtəlif formada müdaxilələrinə məruz qala bilərdi. 1942-ci ilin avqustun 20-dən sentyabrın 10-a kimi müddət ərzində alman hərbi təyyarələrinin rayon üzərində uçuşlarının sayı artmışdı. Sentyabrın 23-də saat 09.51-də alman hərbi təyyarəsi rayon üzərində 7 dəqiqə ərzində uçuş aparmış və eniş etmədən geri qayıtmışdı [24].

Düşmən qoşunlarının Bakıya hücumu dövründə şəhərin müdafiəsinin daha da gücləndirilməsi üçün zəruri addımlar atıldı. 1942-ci il mayın 4-də alman hərbi kəşfiyyat təyyarəsi Bakı şəhəri üzərində uçuş keçirmişdi. 1942-ci il avqustun 5-də respublika XDİK 3 gün ərzində şəhərdə yeni qırıcı batalyonların yaradılmasını qərara aldı. Yeni yaradılacaq 15 qırıcı batalyonun şəxsi heyətində 4.647 nəfər olmalı idi. 1942-ci il dekabrın 1-də Bakıda 18 qırıcı batalyon fəaliyyət göstərirdi. 1942-ci il aprelin 5-də respublika XDİK-nin əmri ilə Bakının Əzizbəyov rayonu ərazisində 36-cı moto-atıcı alayın, Sərhəd qoşunlarının rabitə rotasının və qırıcı batalyonların iştirakı ilə döyüş şəraitinə yaxın səviyyədə təlimlər keçirildi. Təlimlərdə əsas vəzifə düşmənin dənizdən Pirallahı, Zirə adalarına və Şüvəlan qəsəbəsinə desant çıxaracağı halda ona müqavimətin göstərilməsi ilə bağlı idi. Kəşfiyyat məlumatlarına əsasən, bu dövrdə alman hərbi komandanlığı 4 desant-diversant alayı vasitəsilə Bakı sahillərinə çıxmağı planlaşdırırdı. Batalyonlardan 3-ü hücumda, 1-i isə neft mədənlərinin mühafizəsində iştirak etməli idilər [25]. 1942-ci ilin sonlarında respublika üzrə qırıcı batalyonların sayı artıq 103-ə çatdırılmışdı və burada şəxsi heyət 14.691 nəfər təşkil edirdi [26].

1942-ci il sentyabrın 1-də Azərbaycanın dağ rayonlarının müdafiəsini nizami qoşun hissələri ilə birlikdə gücləndirilməsi məqsədilə respublikanın 15 rayonunun (Balakən, Zaqatala, Qax, Nuxa, Qutqaşın, Vartaşen, Quba, Qusar, Dəvəçi, Xızı, Qonaqkənd, Şamaxı, İsmayilli, Siyəzən, Xaçmaz) qırıcı batalyonları bütün şəxsi heyəti (1894 nəfər) ilə kazarma şəraitinə keçirilirdi. Onların Dağıstan ilə sərhəddə yerləşən dağ rayonlarının müdafiə xəttinə göndərilməsinə hazırlıqla bağlı tədbirlər həyata keçirilməli idi. Bununla əlaqədar dağlıq ərazidə sərhəd xidməti aparmaq bacarığında olan heyətin hazırlanmasına başlanıldı [27].

Daxili asayişin mühafizəsi. Qırıcı dəstələr təşkil olunduqları zamandan etibarən alman hərbi hissələri ilə döyüşə girməsələr də, fəaliyyətləri dövründə fərarilərin, quldurların və onlara yardım edənlərin, dövlət sərhədini pozanların, hərbi həbs düşərgələrindən qaçanların, sənədsiz və şübhəli şəxslərin və digər cinayətkar ünsürlərin yaxalanmasında yaxından iştirak etmişdilər. 1942-ci ildə qırıcı batalyonların iştirakı ilə 2002 nəfər fərari, 173 nəfər quldur və onlara

yardım edənlər, 4741 nəfər sənədsiz və şübhəli şəxslər, 55 nəfər sərhəd pozucusu, 148 nəfər orduya səfərbərlikdən yayınan, 19 nəfər alman casusu və diversanı, hərbi yoxlama düşərgələrindən qaçan 45 nəfər və başqaları yaxalanmışdı. Respublika üzrə qırıcı batalyonlar 38 keşik postunda xidmət təşkil etmiş və 2.169 patrul qrupu yaratmışdılar.

1943-cü ilin əvvəllərində respublika sərhədləri yaxınlığında hərbi əməliyyatların aparılması ilə əlaqədar qırıcı batalyonların sayı 103-ə, onların şəxsi heyəti isə 14.054 nəfərə qədər artırılmışdı. Şəxsi heyətin 7.459 nəfəri azərbaycanlılar idilər. Lakin Şimali Qafqazda və Stalinqrada ətrafında alman qoşunlarının darmadağın edilməsi səbəbindən cəbhə xəttinin Azərbaycan sərhədlərindən xeyli uzaqlaşdırılması qırıcı batalyonların sayına da təsir göstərirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qırıcı batalyonların sayı və şəxsi heyətin dinamikası haqqında məlumatlar aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 1

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qırıcı batalyonlar

Dövrələr	Qırıcı batalyonların sayı	Şəxsi heyətin sayı	O cümlədən, azərbaycanlılar
1943-cü il 1 yanvar	90	13.651	7.754
1 fevral	103	14.054	7.459
1 mart	90	12.784	7.074
1 aprel	89	12.343	6.723
1 may	89	11.858	6.497
1 iyun	89	11.737	6.310
1 iyul	89	11.809	6.324
1 avqust	89	11.809	6.608
1 sentyabr	88	12.032	6.271
1 oktyabr	87	11.287	6.214
1 noyabr	87	11.287	6.020
1 dekabr	87	11.173	5.983
1944-cü il 1 yanvar	87	11.087	5.988

1943-cü ilin yanvar – sentyabrında qırıcı batalyonlar 2307 nəfər fərarinin, 235 nəfər quldur və onlara yardım edənlərin, 5300 nəfər sənədsiz və şübhəli şəxslərin, 252 nəfər cinayətkarın yaxalanmasında iştirak etmişdilər.

Alman qoşunlarının Qafqazdan sürətlə geri çəkildikləri bir zamanda onların Zaqafqaziya Cəbhəsi (ZC) hüduqlarında desant əməliyyatlarına əl atacağı ehtimalının daha da artdığına dəlalət edən bir sıra faktları nəzərə alan Cəbhə Qərargahı 1943-cü il mayın 9-da qəbul etdiyi 00875/OP sayılı sərəncama müvafiq olaraq, düşmənin hava hücumuna və desantına qarşı daha hazırlıqlı mübarizənin aparılması məqsədilə ZC-nin bütün hüduqlarının Hava Hücumundan və Desantdan Müdafiə (HHDM) zonalarına bölünməsinə və Azərbaycan SSR-nin ərazisinin burada 7 zonaya (XI, XII, XIII, XVI, XVII, XVIII, XIX) daxil edilməsinə qərara aldı. HHDM zonalarının silahlı qüvvələrinin tərkibinə onların

hüdudları daxilində yerləşən hərbi hissələrdən başqa, XDİK-nin hissələri, qırıcı batalyonlar, milis, yerli özünümüdafiə qüvvələri, XDİK-nin sərhəd qoşunları və digər hərbi təşkilatlar daxil edilmişdi [28]. Bir neçə gün sonra baş verən hadisə qəbul edilmiş qərarın əhəmiyyətini daha da artırdı. Belə ki, 1943-cü il mayın 12-dən 13-ə keçən gecə alman hərbi təyyarəsi Azərbaycan SSR-nin ərazisinin şimal hissəsindən keçərək Türkmənistan ərazisinə paraşütlə desant atmışdı. 1943-cü il sentyabrın 16-da Gürcüstanda yaxalanmış alman paraşütçülərinin istintaqa verdikləri ifadəyə görə, alman kəşfiyyatı tərəfindən Qafqaz xalqları nümayəndələrindən ibarət bir neçə qrup hazırlanmış və tezliklə onların bölgəyə atılması gözlənilirdi. Bunu nəzərə alaraq, respublika XDİK sentyabrın 17-də yerli orqanlara qırıcı batalyonlar ilə birlikdə səmanın müşahidə edilməsinin gücləndirilməsi və patrul xidmətinin davamlı olaraq aparılmasını əmr etdi.

1944-cü ilin yanvarında respublikada fəaliyyət göstərən 87 qırıcı batalyonunda 11.087 nəfər, sentyabrda isə 81 batalyonda 4.703 nəfər xidmət edirdi. 1944-cü ilin I yarısında qırıcı batalyonlar yardım qrupları ilə birlikdə 5 nəfər düşmən casusu, 83 nəfər quldur və onların havadarlarını, 509 nəfər fərarini, 1096 nəfər orduya səfərbərlikdən yayınanları, 450 nəfər cinayətkarı, hərbi əsir düşərgələrindən qaçmış 7 nəfəri, 923 nəfər möhtəkəri, 1991 nəfər sənədsiz və şübhəli şəxsi və b.(ümumilikdə, 6553 nəfər) yaxalamışdılar [29].

1944-cü ilin yayında cəbhə xəttinin respublika hüdudlarından uzaqlaşması səbəbindən düşmənin paraşütçü desantının atılması təhlükəsi aradan qalxsa da respublika XDİK fərarilərdən ibarət quldur dəstələrinin fəaliyyəti ilə əlaqədar 46 rayonda qırıcı batalyonların, o cümlədən, Bakıda 7 qırıcı batalyonun saxlanılmasına çalışırdı. Lakin SSRİ XDİK-nin buna qarşı çıxması səbəbindən Azərbaycan SSR XDİ komissarının əmri ilə Bakıda və 36 rayonda qırıcı batalyonların sentyabrın 1-ə kimi tərxis olunmaları nəzərdə tutulurdu [30]. 1944-cü il oktyabrın 4-də verilən digər əmr ilə daha 44 rayonda qırıcı batalyonları tərxis olundu.

Yekun. Azərbaycanın çağdaş tarixində ilk dəfə mülki əhalinin müharibə şəraitində hərbi-müdafiə tədbirlərinə cəlb edilməsi II Dünya müharibəsi illərində həyata keçirilmişdir. Döyüşən ordunun arxa rayonlarında düşmənin diversiya tədbirlərinin qarşısının alınmasında və respublikada daxili asayişin qorunmasında könüllülük prinsipləri əsasında təşkil olunmuş qırıcı batalyonları mühüm rol oynamışlar. Qırıcı batalyonlarda azərbaycanlıların fəal iştirakı SSRİ rəhbərliyində təmsil olunan müəyyən şovinist və daşnak xislətli siyasi-hərbi qüvvələrin xalqımız haqqında yaramaz fəaliyyətlərini zərərsizləşdirirdi. Müharibə illərində cəbhə zonalarından təxliyə olunan yüz min nəfərlərlə əhalinin, iri hərbi birliklərin, təxliyə hospitallarının respublikamızın ərazisi vasitəsilə hərəkəti daxili sabitliyin saxlanılmasına ciddi təhdidlər yaradırdı. Sovet iqtisadiyyatının və hərbi qüvvələrinin müharibə dövründə əksər hallarda yeganə duru yanacaq mənbəyi olan Bakı neft rayonunun mühafizəsi, xüsusilə əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə bir vəziyyətdə daxili işlər orqanlarının məhdud imkanları

qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirməyə mane olurdu. Qırıcı batalyonların bu işdə yardımını mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ümumilikdə, müharibənin başlanmasından 1944-cü ilin iyununa kimi respublikanın qırıcı batalyonları 19 nəfər alman paraşütçüsünü, vurulmuş düşmən təyyarəsinin 2 nəfər pilotunu, 10 nəfər alman hərbi kəşfiyyatının casusunu, 617 nəfər qulduru və onlara yardım edən şəxsləri, 7682 nəfər fərarini, hərbi həbs düşərgələrindən qaçan 33 nəfər hərbi əsiri, sənədsiz və şübhəli şəxs qismində 15.336 nəfəri, 1.547 nəfər cinayətkarı, 3.323 nəfər möhtəkiri, dövlət sərhədini pozan 55 nəfəri, ümumilikdə 31.200 nəfəri ələ keçirmişdilər [31].

Respublikanın müdafiəsində müharibənin başlanmasından 1944-cü ilin yanvarına kimi qırıcı batalyonlarının şəxsi heyəti 16 nəfər üzvünü itirmişdi. Tapşırıqların yerinə yetirilməsində fərqlənmiş qırıcı batalyonların döyüşçülərindən və zabitlərindən 475 nəfəri “Qafqazın müdafiəsi uğrunda” medalı ilə təltif olunmuş, 230 nəfəri isə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanına layiq görülmüşdür [32].

Beləliklə, müharibə illərində yaradılmış qırıcı batalyonlarının respublikanın müdafiəsində və qələbənin əldə olunmasında verdiyi töhfə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyətinin daha geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi müharibə illərində Azərbaycanda həyata keçirilən özünümüdafiə tədbirlərinin müsbət təcrübəsinin təhlil edilməsinə mühüm yardım etmiş olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 608 s.
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxiv (ARDA) f.1950, siy.1, iş 1, v.1
3. ARDA f.1950, siy.1, iş 4, v.2-3
4. ARDA f.1950, siy.1, iş 3, v.4-6
5. ARDA f.1950, siy.1, iş 185, v.5-14
6. ARDA f.1950, siy.1, iş 1, v.3-5
7. ARDA f.1950, siy.1, iş 1, v.13-14
8. ARDA f.1950, siy.1, iş 106, v.21
9. ARDA f.1950, siy.1, iş 92, v.33-34
10. ARDA f.1950, siy.1, iş 93, v.14
11. ARDA f.1950, siy.1, iş 96, v.41
12. ARDA f.1950, siy.1, iş 96, v.51
13. ARDA f.1950, siy.1, iş 8, v.20
14. ARDA f.1950, siy.1, iş 12, v.1
15. Orucov Qurban. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində: 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsində Sovet xalqının qələbəsinin 40 illiyinə. Bakı: Azərneşr, 1984, 158 s.
16. ARDA f.1950, siy.1, iş 11, v.28
17. ARDA f.1950, siy.1, iş 11, v.25-26
18. ARDA f.1950, siy.1, iş 10, v.160
19. ARDA f.1950, siy.1, iş 179, v.52-53
20. ARDA f.1950, siy.1, iş 10, v.175
21. ARDA f.1950, siy.1, iş 83, v.4
22. Великая Отечественная война 1941–1945 годов. В 12 т. Т. 6. Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. М.: Кучково поле, 2013, 864 с.

23. ARDA f.1950, siy.1, iş 10, v.207
24. ARDA f.1950, siy.1, iş 98, v.57
25. «Известно, что фашистская Германия планировала направить основной удар по энергетическим районам СССР. В программе основного удара был город Баку» / <https://az.sputniknews.ru/life/20130508/298833859.html>
26. ARDA f.1950, siy.1, iş 157, v.105
27. ARDA f.1950, siy.1, iş 12, v.15-16
28. ARDA f.1950, siy.1, iş 26, v.1-1 arxa
29. ARDA f.1950, siy.1, iş 31, v.22-24
30. ARDA f.1950, siy.1, iş 32, v.44-45
31. ARDA f.1950, siy.1, iş 31, v.16-17
32. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi f.1, siy.30, iş 63, v.173-177

УЧАСТИЕ ИСТРЕБИТЕЛЬНЫХ БАТАЛЬОНОВ В ЗАЩИТЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Р.Г.ГАТАМОВ

РЕЗЮМЕ

Среди мероприятий, проведенные в деле защиты Азербайджана в период Второй мировой войны, тема создания истребительных батальонов имеет особый научный интерес. В отличие от регулярных войсковых частей истребительные батальоны, в первую очередь, являлись формированиями самозащиты, созданные по принципу добровольности. Их состав в основном формировались из лиц, оставшийся на стороне от мобилизации по определенным принципам. Среди основных причин создания этих частей, были предотвращения возможной диверсии противника в тылу, обеспечения правопорядка, задержании дезертиров и уклоняющие от мобилизации, защита значимых хозяйственных объектов, борьба с преступностью и др.

Летом 1942 года, когда линия фронта приблизилось к границам Азербайджана, деятельность истребительных батальонов в усилении защиты республики особенно возросло. Были проведены мероприятия для отражения предполагаемых попыток вторжения врага, нейтрализации его диверсионных групп. Были схвачены группы германского парашютного десанта, выброшенные в некоторые районы республики. В период осложнения военной обстановки часть личного состава истребительных батальонов были переведены в казарменное положение. С целью создания партизанских отрядов были проведены некоторые мероприятия.

Благодаря деятельности, сформированных в Азербайджане, истребительных батальонов, стало возможной обеспечения стабильности внутреннего правопорядка. За счет истребительных батальонов была усилена охрана важных промышленных и транспортных инфраструктур республики. В связи с удалением линии фронта от границ республики отпало необходимости в деятельности истребительных батальонов.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Великая Отечественная война, Азербайджан, истребительные батальоны, германский парашютный десант, Баку, мобилизация

PARTICIPATION OF FIGHTER BATTALIONS IN THE DEFENSE OF AZERBAIJAN DURING THE WORLD WAR 2

R.G.HATAMOV

SUMMARY

The creation of fighter battalions among the measures taken in the field of defense of Azerbaijan during the World War 2 assumes special scientific interest. Unlike the order army, fighter battalions were mainly self-defense units based on the principle of volunteer. They mainly consisted of people who, for some reason, remained outside the military mobilization. Such issues as to prevent provocations from the enemy behind the front line, maintain law and order, capture the fugitives and the men that evaded from the military responsibility, protect important economic objects, fight against crime and etc. have been included to the main goals of their creation

In the summer of 1942, when the front line approached the borders of Azerbaijan, the activities of fighter battalions in the field of strengthening the defense of the Republic expanded even more. There were taken such dealings as to prevent possible attempts by the enemy to intervene and neutralize his saboteurs. German paratroopers, who landed in several areas of the Republic, were captured. In difficult military circumstances, part of the personnel of the fighter battalions was transferred to the barracks. There were implemented measures in order to create partisan detachments.

Thanks to the activities of the fighter battalions organized in Azerbaijan, it was possible to ensure the stability of the internal order. Protection of the important industrial and transport infrastructure of the Republic was strengthened namely by the vehicle of fighter battalions. At the result of the departure of the front line from the borders of the Republic, the need for the actions of fighter battalions disappeared.

Keywords: World War 2, Great Patriotic War, defense of Azerbaijan, Baku, fighter battalions, German paratroopers, mobilization